

Oh mens, ik kan u niet vinden, waar zit u toch?

Over de mensen en hun frustrerende onnavolgbaarheid

Via een zoektocht naar het binnenste van de mens, komt de auteur tot de conclusie dat de mens een tweespalt vertegenwoordigt tussen zijn psyche en zijn sociale omgeving. Hij schetst een stereotypisch beeld van de sociale wetenschap, waarin maar weinig wetenschappers zich zullen herkennen, en gebruikt dat beeld om te beargumenteren dat de geconstateerde onnavolgbaarheid van mensen gerust als aanleiding gezien mag worden om een postmodern type van wetenschap te bedrijven. Het artikel besluit dan met de gedachte dat zulk een soort wetenschap zou kunnen bijdragen aan een toekomstperspectief voor mensen. Dieren lezen immers ons werk niet.

Joren Jacobs
Onderzoeker aan de Radboud Universiteit
joren.jacobs@gmail.com

Hoe kan men ooit beweren het antwoord te hebben op de volgende vragen: wat is de mens, waarom is hij, en hoe kunnen wij hem onderzoeken? Laat ons dan ook vooral bescheiden blijven en direct opmerken dat de nu volgende tekst slechts een poging omvat een bestaande discussie binnen het wetenschapsbedrijf in kaart te brengen. Deze discussie zal ik aanstonds minder problematisch maken door reeds bij aanvang op te merken dat de definitieve antwoorden niet bestaan. Het komt dan aan op het maken van een keuze. De antwoorden op bovenstaande vragen behelzen alle een keuze. Ik maak alleen de keuzen die het meest recht doen aan mijn eigen ervaring. In dat bastion wil ik mij vast verschansen, mocht men aanstoot nemen aan mijn betoog.

Figure 1. Beeld bij NWO onderzoeksthema 'cognitie en gedrag', door grafisch ontwerper Rhonald Blommestijn. De kern van ons innerlijk doolhof is onbereikbaar.

Het binnenste van de mens

Hoewel de meeste plaatsen waar zich mensen vertonen weinig overeenkomsten hebben met het natuurwetenschappelijk laboratorium, heeft men in de sociale wetenschappen toch vaak getracht het menselijk gedrag te verklaren aan de hand van gobjectiverde factoren. Het

laboratorium heeft als voordeel dat men er relatief eenvoudig kan manipuleren aan de omstandigheden waarbinnen men het gedrag van zekere grootheden probeert te verklaren. Buiten het laboratorium dient men te kiezen op welke omstandigheden te letten. Helaas kunnen we daarbij een reeks andere omgevingsfactoren niet uitsluiten. Tenzij – en dat gebeurt ook – we kunstmatige settings creëren en mensen betalen om deel te nemen aan een gedragsonderzoek. Dit is de sociaalwetenschappelijke nabootsing van het laboratorium. Het werkt tot op zekere hoogte met mensen en met dieren, waarbij dieren overigens niet betaald hoeven worden (voor onderzoek op dieren worden over het algemeen ook mensen betaald). De grootste frustratie binnen dergelijk onderzoek schijnt de moeilijkheid om te zien wat er in het hoofd van de mens omgaat. Men heeft wel geprobeerd om daar middels meetapparatuur een beeld van te krijgen, maar daarvan wordt de setting doorgaans niet minder kunstmatig. Vaak wordt de mens dan namelijk in een tandartsstoel gesitueerd, krijgt hij een helm of een verzameling zuignappen of plakkers op zijn hoofd, met daaraan een pruik van bedrading, en moet hij een uur naar een televisiescherm kijken. Tot zover het nabootsen van de werkelijkheid.

Wat men te zien krijgt bij het meten van hersenactiviteit is een inhoudelijk onbepaalde choreografie van kleuren. Wat men helaas niet te zien krijgt is de aard van de gedachten. En ondanks dat men in de vorige eeuw nog strips tekende waarin de mens van de toekomst middels elektronica elkaanders gedachten las en beantwoordde, geloven wij er nu meer en meer in dat het opvangen (en stimuleren) van elektrische impulsen het hoogst haalbare is. En hoewel er tussen mensen overeenkomsten in die patronen zijn waar te nemen, mag het aannemelijk heten dat hun gedachten inhoudelijk verschillen. En inderdaad blijken de

Figure 2. Over de schaduw is al veel geschreven. Wij zullen echter nooit weten of hij een eigen leven leidt.

overeenkomsten groter bij biologisch geïnspireerde onderzoeken, zoals naar de reactie van mannen op beelden van vrouwelijk schoon en het gedrag van de hersenen tijdens de slaap of bij het zien en consumeren van voedsel. Gaat het over politiek – toch een levensbepalend deel van onze maatschappij – dan brengt een bepaald onderwerp de gemoederen van de één danig in beroering terwijl de ander op z'n hoogst lauw reageert, met een lichte respons in een deel van de hersenen dat doorgaans met passiviteit in verband wordt gebracht. Deze laatste persoon reageert echter weer sterk wanneer het niet langer over woningbouw, maar over kilometerheffing gaat. De conclusie lijkt onafwendbaar: iedere mens beschikt over een rijk innerlijk leven. De innerlijke levens van mensen verschillen onderling navenant.

Sociale wetenschap en beleidspraktijk

In behavioristische benaderingen van wetenschap wordt de mens, ondanks zijn rijke innerlijke leven, graag gezien als een enkelvoudig fenomeen wiens gedragingen verklaard kunnen worden aan de hand van diverse omgevingsfactoren. Na het vaststellen van deze factoren kan men dan eindeloos meten en voorspellen, temeer omdat het nooit helemaal klopt. Gevolg is dat er aan de omgevingsfactoren

weging wordt toegevoegd; een belangrijke factor wordt met 3 vermenigvuldigd, terwijl een minder belangrijke factor slechts voor een half telt. Soms worden er ook wel factoren geëlimineerd of worden er andere toegevoegd, zodat het onderzoek gerust een neverending story genoemd mag worden. Verklaring voor deze zoektocht zonder eind is niet alleen de onmogelijkheid om de omgeving zelf te beheersen, maar ook het innerlijk leven van elk individu dat door behavioristisch onderzoek veronachtzaamd wordt.

Een humanistische tegenstroom stelde de wijze waarop mensen onderzocht werden dan ook aan de kaak. De mens moet niet langer begrepen worden als een speelbal van omgevingsfactoren. Volgens humanisten gaat een dergelijke benadering uit van sociale maakbaarheid: het idee dat men door aan de omgeving te sleutelen het gedrag, alsmede het welbevinden, van mensen kan verbeteren. Terecht meenden zij dat de mens over een zekere autonomie beschikte. Niet iedere mens reageert op dezelfde manier op veranderingen in zijn omgeving. Gevoelens, voorkeuren, opvattingen en innerlijke afwegingsprocessen bepalen veeleer zijn reactie. Waar het in een behavioristische visie draait om structure, de kansen en belemmeringen die de omgeving de mens stelt, draait het in een

humanistische visie om agency, het vermogen van de mens om bewust en onbewust, maar met een zekere intentie te handelen.

Lange tijd was de sociale wetenschap een speelveld waarin men zich als onderzoeker positioneerde ergens tussen deze twee uitersten van structure en agency. Wilde men het gedrag van groepen mensen verklaren, dan zocht men zijn heil in grootscheepse enquêtes, tellingen en de statistiek. Wilde men, daarentegen, weten wat de mens bezielde, dan deed men diepte-interviews, ging men native, en schreef men lofzangen op de rijke levens van de onderzochte subjecten en hun gepercipieerde geschiedenissen. De statistische benaderingen stuitten op veel weerzin – de gemiddelde mens bestaat immers niet – terwijl de persoonlijke verhalen telkens weer noopten tot de vraag: wat moeten we hier nu mee? De verknoping van het sociaalwetenschappelijk onderzoek met politiek en beleid is in beide gevallen problematisch. De mens, zowel als individu, als als deel van een grotere groep, blijkt onvoorspelbaar. Het beleid heeft, naast een groter of kleiner succes, ook altijd te kampen gehad met averechtse uitwerkingen en onverwachtse bijwerkingen. Dat doet het nog steeds en zal het blijven doen. Haar bescheidenheid lijkt dat soms te erkennen, maar soms ook kan zij nog tamelijk monsterlijk uit de hoek komen.

Op zoek naar de mens

Mensen zijn onnavolgbare wezens die zich nu eens bij zichzelf, dan weer in de maatschappij bevinden; die zich nu eens uitlaten over de stomheid van het kopen van vlees uit de bio-industrie, en er zich dan weer hypocriet aan bezondigen. Als wij mensen zien lopen, dan zien wij hoe ze zwalken ('een dronkaard zeker'), hoe zij, met een zonnebril op hun tronie, niet van hun pas wijken en recht door anderen heen passeren ('wat denkt hij wel') of hoe zij apathisch, met de blik naar de grond, hun tegenvoeters

Figure 3. Niet alleen mensen worden geconditioneerd om deel te nemen aan het sociale gebeuren.

ontwijken ('zeker een autist'). Nooit zullen wij zien wat zich in hun hoofden afspeelt; nooit zullen wij in staat zijn ons een eerlijk oordeel over hen te vormen. Oordelen zullen we niettemin, al is het maar ter bepaling van onze eigen omgang met de anderen. Wat is dan nu die mens en waar kunnen wij hem vinden? Dit blijft een moeilijke vraag, maar ik bepleit in elk geval dat hij niet te vinden is door hem als een enkelvoudigheid te beschouwen; noch middels statistische methoden, noch middels de respectvolle registratie van het individu en diens gevoelens. Veeleer zou ik willen opwerpen dat de mens inherent schizofreen is. Hij bevindt zich tenminste in twee werelden, als het er niet meer zijn. Hij is veelvoudig en is dat vaak op hetzelfde moment, zonder zich ervan bewust te zijn. Zijn essentie, zo die al bestaat, is de voortdurende strijd om de verschillende werelden met elkaar in overeenstemming te brengen.

Hier zal ik eerlijk toegeven dat de volgende uiteenzetting geïnspireerd is op het werk van de Duitse socioloog Niklas Luhmann (1927-1998), waarnaar ik niet direct zal refereren, hetgeen de aanleg van een referentielijst scheelt. Uit bewondering voor zijn werk zal ik echter

wel uit de doeken doen hoe hij de enkelvoudige mens bestrijdt in zijn sociale systeemtheorie. Het sociale is volgens Luhmann gescheiden van het psychische. Het zijn operationeel gescheiden systemen die beide hun eigen dynamiek kennen. Het sociale systeem bestaat uit communicatie, terwijl het psychische systeem uit gedachten bestaat. Communicatie bouwt voort op eerdere communicatie. Gedachten op hun beurt bouwen voort op eerdere gedachten. Communicatie en gedachten kunnen niet worden uitgewisseld. Probeer een ander maar eens uit te leggen wat je meest innerlijke geluk vertegenwoordigt. Je 'voelt' het, maar kunt er de juiste woorden niet voor vinden. Telkens kom je uit op sociaal acceptabele alternatieven. Dat is logisch, want een sociaal systeem, zoals een interactie, is van een ander bestanddeel: communicatie. En telkens bevindt de mens zich in deze tweespalt, die tussen de psyche en zijn sociale omgeving. Denken kan hij van alles, communiceren moet telkens weer ergens op slaan wil men er zich iets van aantrekken. De tweespalt, echter, veronderstelt geen keuze die de mens moet maken. Veeleer is hij de tweespalt. Een gelukkige mens is een mens die er in slaagt om de psyche en de sociale werkelijkheid – tenminste steeds voor even – met elkaar in overeenstemming te brengen.

Psychisch en sociaal constructivisme

Het innerlijk leven is rijk, maar ook het sociale. Met Luhmann verwijzen we hier naar complexiteit. Hoe langer een systeem zichzelf handhaaft, hoe complexer het wordt. Het telkens in overeenstemming brengen van het systeem met alle input die het krijgt, behelst een constant aanvullen van een archief dat reeds gevuld is met talrijke associaties. Laten we de hypothese volgen dat een foetus met niets begint – het onmogelijke niets – en zich vervolgens de psyche ontwikkelt op basis van de zintuiglijkheid. Hard werken zal het zijn om de zintuiglijkheid in overeenstemming te brengen met de

psyche. Daarbij wordt het kind dan ook geholpen door allerhande sociale systemen, zoals interacties met de moeder en vader. Eerst de basis, dan kunnen die interacties steeds complexer worden. Zowel de psychische als de sociale complexiteit worden daar geconstrueerd; en wel door ze met elkaar in overeenstemming te brengen. Dit is wat er voortdurend gebeurt in ons leven. Elke bereikte overeenstemming wordt al snel ondermijnd door nieuwe gebeurtenissen. Die moeten opnieuw een plaats krijgen. Ons gedrag in de ruimte valt nog het best te omschrijven als een deels bewuste reactie op een samenloop van omstandigheden.

Figure 4. Constructivisme betekent niet dat de dingen bestaan, maar dat ze geconstrueerd moeten worden. Daar het aan diverse vormen van verweer is blootgesteld, moet een constructie ook nog eens onderhouden worden.

Complexiteit brengt de sociaalwetenschapper in een lastig parket. Ik onderscheid wederom twee uitersten van hoe met die complexiteit om te gaan. Men kan de complexiteit te lijf gaan door het onderzoek complexer te maken of men kan zich overgeven aan de complexiteit die men vervolgens gesitueerd en reflectief beschrijven tracht. Diegenen die erop uit zijn om de sociale mens hoe dan ook uiteen te rafelen, om zijn gedragingen te verklaren en zijn reacties te voorspellen, maken zichzelf wijs dat het toch beslist een beperkt aantal factoren is dat de doorslag geeft en richten zich voor hun

verdere carrière vruchteloos op deze factoren. Zijn zij iets ambitieuzer, dan houden zij vast aan het idee van het beperkte aantal factoren, maar wijden zij hun ganse leven aan het steeds complexer maken van hun modellen met subtiliteiten die in deze of gene verhouding staan tot andere verklarende grootheden. Hoewel dit indrukwekkende modellen oplevert, snapt men er geen snars van en wantrouwt men om die reden bovendien de resultaten. Zo brengt het streven naar gegeneraliseerde waarheid en voorspelling zichzelf al snel om zeep. De andere manier om met complexiteit om te gaan – en ik zal die de postmoderne noemen – is weliswaar ingegeven door de drijfveer om de werkelijkheid te verklaren, maar kenmerkt zich door het achter zich laten van de illusie van een generale waarheid en voorspelling van de sociale werkelijkheid. De postmoderne wetenschapper ziet het weten niet als een alweten (zoals de alwetende verteller), maar als een individueel weten dat zich in de sociale werkelijkheid manifesteert als een poging om gelijk te krijgen. Kennis is dus niet meer of minder objectief en dient op die basis te worden geëvalueerd; nee, zij is politiek, omdat zij de belangen van de één ondersteunt en de belangen van de ander ondermijnt. Hoezeer de wetenschap ook probeert de objectieve waarheid in de politieke praktijk te injecteren, haar waarheid zal nooit als zodanig functioneren. Zij blijkt in werkelijkheid partijdig te zijn. De postmoderne wetenschapper accepteert de grillige kanten van kennis en stelt zich op als hoeder van dit bewustzijn. Door te reconstrueren hoe een bepaalde waarheid tot algemene waarheid wordt, probeert zij niet die waarheid te bevestigen, maar juist te tonen dat er nog steeds andere mogelijkheden zijn. In die zin probeert hij ons politiek bewust te maken, uit te dagen, en hoop te bieden.

Figure 5. Hoe complexer de constructie, hoe langer dat men bouwen moet. Ook een bank heeft niet het eeuwig leven. Norddeutsche Landesbank te Hannover.

Slotwoord

De postmoderne wetenschapper elimineert de mens als analytische enkelvoudigheid uit zijn onderzoek. Sterker zelfs, hij weet niet goed meer waar de mens zich bevindt. Hij treft drijfveren aan – ‘macht’ bij Foucault, ‘autopoiesis’ bij Luhmann – die onze wereld steeds weer transformeren, doordat wij ons nieuwe begrippenkaders en nieuwe rationaliteiten aanmeten waardoor de wereld ons telkens nieuw en vol mogelijkheden toeschijnt. Deze transformaties en de wijze waarop wij in de toekomst betekenis geven aan onze wereld, laten zich niet voorspellen. Wel zullen wij er telkens verklarend op terugkijken, en in die verklaringen spelen mensen steeds weer een hoofdrol. Niet omdat zij rationeel handelden en ook niet omdat zij met doortastende wil een lans braken voor het goede, maar omdat zij ons tot voorbeeld zijn. Geconfronteerd met de omstandigheden

werden zij niet het lijdend voorwerp van gevestigde instituties, maar handelden zij verrassend en onvoorspelbaar. Mensen geven alleen, of als deel van een beweging, nieuwe betekenis aan de tegenwoordige tijd en bieden ons een perspectief op de toekomst.

Summary

Through a search for the human's inner self, the author concludes that man represents a rift between his mind and his social environment. The author paints a stereotypical picture of the social sciences, which few scientists will recognize, and uses that image to argue that the observed unpredictability of people, may be taken as a reason to pursue a postmodern type of social science. The article concludes by considering that such a kind of science could contribute to a future perspective for people – as animals and plants do not possess the ability to read our work.